

(Research Article)
Mystical reading of intercession in Nahj al-Balagha

Mohammad Reza Fereydooni^{1*}

Submit Date: 23 May 2023 **Revise Date:** 16 August 2023
Accept Date: 1 September 2023 **Publication Date:** 22 September 2023
(Page 71-94)

Abstract

The doctrine of intercession is one of the beliefs of Islam about which different opinions have been expressed since centuries ago. Nahj al-Balagha, as one of the most important Islamic texts which has been issued by one of the infallible Imams, contains valuable verses about intercession, which have not been investigated and evaluated from this point of view in previous research. Failure to pay attention to the revelation teachings with the interpretations of the Imams in the school of Ahl al-Bayt, and neglecting the mystical foundations when dealing with religious teachings harms the revealed truths and either lowers the divine knowledge to the level of the mind and language of the common people, or puts it in the closed loop of bigotry as in the understanding of the Salafists or pseudo-Salafists about intercession, which, by casting doubts, have limited God's absolute power and interpreted intercession as a kind of favoritism towards friends and intermediation. This research, relying on the statements of Imam Ali (a.s.) in Nahj al-Balaghah, shows that intercession has an inseparable relationship and connection with the two categories of "love" in this world and "manifestation of deeds" in the hereafter (Al-Hashr) because love is a good deed that a person takes with them from this world to the afterlife and benefit from it in the form of intercession, which is the inner form of love. The manifestation of deeds is the physical and objectified form of the human and heavenly appearance in the hereafter.

Keywords: Imam Ali, Nahj al-Balagha, intercession, manifestation of deeds, love, mysticism of Ahl al-Bayt.

1. Assistant Professor, Department of Theology, Faculty of Humanities, Bu Ali Sina University, Hamadan, Iran

*: Corresponding Author:

Email: Dr_fereydooni@basu.ac.ir

How to cite this article: Fereydooni, M. R. (2023). Mystical reading of intercession in Nahj al-Balagha, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(42), 71-94. DOI: 10.22084/NAHJ.2023.28244.2960

Extended Abstract

1. Introduction

Intercession is a fundamental belief of Islam, with no difference among Muslims regarding its authenticity. Both Shia and Sunni scholars accept intercession as a special gift for sinners from prophet Mohammad's Ummah. However, Muslim theologians, philosophers, and mystics have different opinions on the issue of intercession, which refers to the way of interpreting religious teachings. Theologians use reason and narration to achieve correct religious knowledge, and philosophers emphasize reasoning more than anything else. On the other hand, mystics consider intuition as the only method of acquiring knowledge. Despite the differences, mystics use wisdom and revelation to witness what others have accepted as imitation or reasoning.

2. Theoretical Framework

Islamic Tradition and mysticism are the two fundamental aspects that make the current research necessary. Nahj al-Balaghah, one of the main sources of Shia, is the expression of a perfect human being who embodies all aspects of a noble human personality, and all the good names of God are gathered in this human. Nahj al-Balagha is not a mere product of human intellect, preference, or austerity of the Seleucids. It is, in fact, the word of God that was spoken by the perfect divine guardian and the great sign of God (i.e., Imam Ali (pbuh)).

Sadly, the behavior of common people towards divine teachings often leads them to reduce revealed truths to the level of materiality. This attitude creates doubts and ultimately results in the abandonment and neglect of the inner teachings of Islam. Muslim mystics have significantly contributed to giving a sense of grandeur and depth to the revealed teachings, helping audiences understand the greatness and glory of God's beauty and magnificence in the divine decrees. Therefore, it is crucial to study and explain the concept of intercession in the thought of Imam Ali (a.s.) from a mystical perspective.

The Holy Quran is undoubtedly an important guide for increasing knowledge and guiding the Muslim audience. However, the narrative legacy of Ahl al-Bayt, as a rich source of Islamic knowledge and truths, is sometimes overlooked. The Holy Prophet and the Ahl al-Bayt, as the infallible interpreters of religion, explained religious teachings and interpreted divine revelation through their minds and tongues. Throughout history, scholars have taken great care to write down the important words of the bearers of divine knowledge in narrative collections, aiming to

familiarize believers with the great and clear source of truths. Sayyid Razi (359-406 AH) is the leader of this group of Muhaddith scholars.

3. Research Method

The current research was conducted using a library approach and content analysis method. Relevant texts on the fundamentals of intercession were extracted, documented, and intellectually analyzed by the words of Muslim mystics.

4. Conclusion

In Islamic texts, intercession plays a significant role and is related to the concept of "embodiment of actions," which is an important principle in mysticism. Ali (a.s.), a prominent figure in Islam, emphasized the importance of righteous actions for salvation in the hereafter in Nahj al-Balagha. These actions can stem from both formal and heart actions. The Day of Judgment, or Qayamat, is when all actions, both physical and in heart, will be manifested and judged. Some may overlook the value of heart actions and believe that only physical actions will be measured. However, love and hate hidden in the human heart will also be rewarded or punished on the Qayamat when tied to the fabric of the human heart becoming a belief. Intercession is the love contained in the heart for the desired and beloved, which will appear in the hereafter. Intercession is a manifestation of love that is cherished in the heart toward the desired and the beloved, and it is said to appear in the hereafter as a result of one's actions. It is important to note that intercession does not indicate any form of divine cruelty or discrimination on the part of God, and believing in it does not lead to the commission of sins. Rather, intercession is a profound truth that one carries with them from this world, and it is an act of the heart that reveals its deepest essence in the hereafter through the act of intercession.

References

- The Holy Quran (1376). *Translated by Mohammad Mehdi Foladvand*, Tehran: Dar al-Qur'an al-Karim.
- ----- (1362). *Al-Khasal, Sahaha and Commentary: Ali Akbar Ghafari*, Qom: Islamic Publications Office, affiliated to the Qom Seminary Teachers Association.
- ----- (1363). *Kalyat Shams, with corrections and margins by Badeel Zaman Forozaifar*, Tehran: University of Tehran.
- ----- (1372). *Mofatih al-Janan, translated by Mousavi Damghani*, Tehran: Payam Azadi Publishing House.

-
- ----- (1379). *Islamic mysticism (comprehensive commentary on the Sajjadiyya book)*, Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib Publications.
 - ----- (1383). *Al-Muhaja Al-Baida*, revised by Ali Akbar Ghafari, Qom: Islamic Publications Office.
 - ----- (1383). *Lessons on the description of allusions in the 9th style, under the supervision of Sadegh Hassanzadeh*, Qom: Eshraq Library.
 - ----- (1385). *The Causes of Sharia*, Qom: Maktaba Al-Davari Al-Maktab Al-Haydriya.
 - ----- (1386). *The works of works, edited by: Daud Samadi Ameli*, Qom: Al Lam Mim.
 - ----- (1398). *Al-Tawheed, Sahaha and Commentary: Hashem Hosseini al-Tahrani*, Qom: Islamic Publications Office, affiliated to Qom Seminary Teachers Association.
 - Al-Akbari, Muhammad bin Al-Nu'man (1367 AH). *The beginning of the articles in the schools of thought and the mukhtarat, introduction to them and notes on them written by: Allama al-Sheikh Fazlullah al-Zanjani*, Tabriz: Maktaba Haqirat.
 - Allameh Hali, Abu Mansour Jamal al-Din (1407 AH). *Kashf al-Murad in the description of abstraction of belief, research and suspension: Ayatollah Allameh Hassan Hassanzadeh Amoli*, Qom: Islamic Publications Office, affiliated with the Qom Seminary Teachers Association.
 - Al-Wazir, Seyedhady bin Ibrahim (1429). *Al-Brooj in the name of Amir al-Mu'minin, peace be upon him, researcher: Sheikh Mohammad Eslami Yazdi*, Tehran: Publications of the Association of Religions and Religions.
 - Amoli, Mohammad Taghi (2004). *Hayat Javed*, Tehran: Mortazavi.
 - Attar Nishaburi, Fariduddin (2013). *Al-Tayr logic, introduction, correction and notes: Mohammadreza Shafiei Kodkani*, Tehran: Sokhn.
 - Avesta (1382). *Jalil Dostkha's report and research*, Tehran: Marvarid Publications.
 - Ayashi, Muhammad bin Masoud (1380). *Tafsir Al-Ayashi*, Seyyed Hashim Rasouli Mahalati, Tehran: Al-Mattaba Al-Alamiya.
 - Bahrani, Kamaluddin Maitham (1428). *Commentary on Nahj al-Balagha*, Qom: Dar al-Habib.
 - Faiz Kashani, Mulla Mohsen (1423 AH). *Alam Aliqin*, researcher: Mohsen Bidarfar, Qom: Bidar.
 - Hakimi, Mohammad Reza (2008). *Eternal Kalam*, Tehran: our reason.
 - Hassanzadeh Amoli, Hassan (2012). *Lessons of signs and punishments of the 8th grade, under the care of Sadegh Hassanzadeh*, Qom: Ishraq Library.

-
- Heydari, Syed Kamal (2012). *Intercession*, translated by Seyyed Mohammad Hossein Mirlohi, revised by Dr. Masoud Fekri, Tehran: Imam Sadiq University (AS).
 - Ibn Abi al-Hadid, Abu Hamid Izz al-Din (1418 AH). *Commentary on Nahj al-Balaghah*, researched by Mohammad Abd al-Karim al-Nimri, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya.
 - Ibn Arabi, Mohi al-Din (1418 AH). *Al-Futuhah al-Makiyya*, translation and research: Othman Yahya and Ebrahim Madkoo, Beirut: Dar al-Ahiya al-Trath al-Arabi.
 - Ibn Babouyeh, Muhammad bin Ali (Sadooq) (1376). *Al-Amali*, Tehran: Kitabchi.
 - Ibn Manzoor, Jamal al-Din Muhammad bin Makram (1426). *Lasan al-Arab*, Beirut: Al-Alami publishing house.
 - Kashani, Mullah Fethullah (1366). *Tanbih al-Ghafilin and Tadzkirah al-Arifin*, Tehran: Miqat Publishing Company.
 - Kayseri, Dawood (1375). *Description of Fuss al-Hakm*, by Seyyed Jalaluddin Ashtiani, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
 - Khoei, Habibullah (1434). *Minhaj al-Baraa'*, Beirut: Dar al-Mahjah al-Bayda.
 - Kilini, Muhammad bin Yaqub (1429 AH). *Al-Kafi*, Qom: Dar al-Hadith.
 - Lahiji, Mohammad (1377). *Mufatih al-Ijaz in the description of Golshan Raz*, by Kivan Samii, Tehran: Zovar.
 - Madani Shirazi, Seyyed Ali Khan (2018). *Bostan Salkan in the description of Sarwar Sajdan's book*, translated by Hossein Sabri, Mashhad: Astan Quds Razavi.
 - Makarem Shirazi, Nasser (1371). *A sample interpretation*, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.
 - Malekzadeh, Mohammad (1401). *Pseudo-Salafism Movement in Iran*, Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
 - Mohammadifam, Hossein (2017). *The Qur'an is enough*, Tehran: Dar-e-Alam Publications for Ahl al-Bayt School.
 - Molana, Jalaluddin Muhammad (1315-1319). *Spiritual Masnavi, edited and edited by Mohammad Ramezani (Kalala Khavar)*, Tehran: Khavar Printing House.
 - Mustafavi, Hassan (1363). *Misbah al-Sharia*, Qom: Qalam Publications.
 - Nahj al-Balagha (1377). *Translated by Abdul Mohammad Aiti*, Tehran: Farzan Rooz publishing and research.
 - Qashiri, Abdul Karim bin Hawazen (2000 AD). *Lataif al-Isharat (Complete Sufi Commentary on the Holy Qur'an)*, Cairo: Al-Masriyyah al-Katab.
 - Qomi, Abbas (1414 AH). *Safinat al-Bihar*, Qom: Osweh.

-
- Qonavi, Sadruddin (1374). *Miftah al-Ghaib and Commentary of Misbah Al-Alans*, Sahahaha and Qadamma Leh: Mohammad Khajawi, Tehran: Molly.
 - *Sahifeh Sajjadih* (1375). translated by Abdul Mohammad Aiti, Tehran: Soroush.
 - Shirazi, Sadruddin Mohammad (1410). *Esfar*, Beirut: Dar al-Ahiya al-Truth al-Arabi.
 - Shujaei, Mohammad (1368). *Articles*, Tehran: Soroush.
 - Tabarsi, Fazl bin Hasan (1372). *Majma al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*, Tehran: Nasser Khosrow.
 - Tabatabai, Mohammad Hossein (1385 AD). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*, Tehran: Al-Haydari Press.
 - *The Bible* (2010). Translated by Fazel Khan Hamdani, William Glenn, Henry Marten, Tehran: Asatir.

(مقاله پژوهشی)

خوانش عرفانی از شفاعت در نهج البلاغه

محمدرضا فریدونی^{*۱}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۲/۰۵/۲۵

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۳/۰۲

انتشار مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۳۱

پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۶/۱۰

(از ص ۷۷ تا ۹۴)

چکیده

آموزه «شفاعت» از عقاید اسلامی است که از قرن‌ها پیش تا امروز آرای مختلفی در باب آن ابراز شده و حکما و عرفای مسلمان با نگرش‌های متفاوتی که به آموزه‌های وحیانی داشته‌اند به تفسیر آن پرداخته‌اند. نهج البلاغه در مقام یکی از مهم‌ترین متن‌های اسلامی که از لسان معصوم صادر شده شامل فقراتی ارزشمند و حائز اهمیت در باب مقوله شفاعت است که تاکنون در تحقیقات و پژوهش‌ها از این منظر مورد بررسی و ارزیابی قرار نگرفته است. عدم التفات به تعالیم وحیانی با تفسیر معصوم در مکتب اهل بیت و مغفول ماندن مبانی عارفانه در نحوه مواجهه با آموزه‌های دینی، به بدنه حقایق وحیانی آسیب می‌رساند و معارف الهی را یا به سطح ذهن و زبان عوام تنزل می‌دهد یا در مدار بسته تعصبات می‌اندازد؛ همانند فهم سلفیون یا شبه‌سلفیون از شفاعت که با شبهه‌افکنی، آن را موجب تحدید قدرت مطلقه خدا و نوعی جانبداری از دوستان و میانجی‌گری معنا کرده‌اند. مقاله حاضر با تکیه و تأکید بر فرمایشات امام علی(ع) در نهج البلاغه نشان می‌دهد که شفاعت با دو مقوله «محبت» در این جهان و «تجسم اعمال» در یوم‌الحشر نسبت و پیوندی ناگسستنی دارد؛ زیرا محبت، عمل صالحی است که انسان از این جهان مادی با خود به دار آخرت می‌برد و از آن به نحو شفاعت که صورت باطنی محبت است، برخوردار می‌شود؛ و تجسم اعمال، ظهور جسمانی و تعیین یافته صورت ظاهری و ملکوتی انسان در جهان آخرت است.

کلیدواژه‌ها: امام علی، نهج البلاغه، شفاعت، تجسم اعمال، محبت، عرفان اهل بیت.

۱. استادیار گروه الهیات، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران

۱. مقدمه

اعتقاد به شفاعت از عقاید مسلم اسلامی بوده و اختلافی در بین مسلمانان در ثبوت شفاعت وجود ندارد. شیخ مفید (م ۴۱۳) در کتاب اوائل المقالات بر این اعتقاد است که در روز قیامت، رسول الله گناه کاران شیعه را شفاعت می کند و بر همین منوال، امیرالمؤمنین و ائمه اهل بیت و حتی مؤمن متقی، در حق گناه کاران به اذن الهی شفاعت می کنند (۱۳۶۷ ق: ۹۱)؛ و نیز علامه حلی در شرح تجرید در مسئله دهم می گوید: «اتَّفَقَت العلماء علی ثبوت الشفاعة للنبی صلی الله علیه و آله» (۱۴۰۷ ق: ۲۷۹). فخر رازی، از عالمان اهل سنت، در باب شفاعت بر اجماع امت اسلام بر مسئله شفاعت تأکید دارد (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق: ۵۵/۳)، ابومنصور ماتریدی، در تفسیر خود بعد از نقل آیه ﴿وَ لَا یَقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةً﴾ (بقره/۱۲۳) و آیه ﴿لَا یَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى﴾ (انبیا/۲۸) می گوید: «اگرچه آیه اول، شفاعت را در ظاهر نفی می کند؛ ولی آیه دوم اشاره دارد که شفاعت در اسلام وجود دارد» (ماتریدی، ۱۳۹۱ ق: ۱۴۸/۱).

مسئله شفاعت حتی مورد پذیرش وهابیت قرار گرفته و شیخ عبدالرحمن بن حسن در کتاب فتح المجید - که از معروف ترین متون درسی وهابیت است - از ابن قیم چنین نقل می کند که احادیث در زمینه شفاعت گناه کاران از امت پیامبر اکرم متواتر است و صحابه ایشان و اهل سنت عموماً، اجماع در این موضوع دارند و منکر آن را بدعت گذار می دانند و به او انتقاد می کنند و او را گمراه می شمارند (عبدالرحمن بن حسن، ۱۲۸۵ ق: ۲۱).

طبق منابع متعدد عموم عالمان شیعه و اهل سنت، مسئله شفاعت را پذیرفته و آن را مخصوص گناه کاران از امت رسول الله می دانند؛ اما ارزیابی و رأی متکلمان و فیلسوفان و عارفان مسلمان به مسئله شفاعت متفاوت است. این تفاوت به روش تفسیر آموزه های دینی بازمی گردد. متکلمان برای دستیابی به معارف صحیح دینی از عقل و نقل بهره می گیرند و فیلسوفان بیش از هر چیز، بر عقل و استدلال تأکید دارند؛ اما عارفان تنها روش تحصیل معارف را شهود می دانند. گرچه عرفا از دو منبع عقل و وحی به طور گسترده ای بهره می برند؛ تلاش عارف بر این محور دور می زند که به نفس الامر و باطن گزاره های عقلانی و وحیانی پی ببرد و آنچه دیگران آن را به تقلید یا استدلال پذیرفته اند او به عیان، شهود نماید. قیصری در شرح فصوص الحکم، بر این باور است که عارف با معرفت شهودی حقیقت، خویش را به مقصود می رساند، یعنی با کشف و وجدان، نه با برهان و نه با ایمان و تقلید. هر چند راه عقل و تمسک به وحی در جای خود بسیار اعتبار دارد؛ در نفس مدرک هیچ علمی به مانند شهود، تأثیرگذار نبوده و به جان او آرامش نمی دهد. البته این سخن بدان معنا نیست که طریق عرفانی، در مقابل شریعت بوده یا از شرع مقدس برتر است؛ بلکه عرفان چیزی جز فهم عمیق دین و تفسیر ضابطه مند آموزه های دینی بر اساس کشف و شهود نیست. (قیصری، ۱۳۷۵: ۲۴۵)

مبحث شفاعت، با مسئله تجسم اعمال پیوند دارد. تمامی اشکالات و شبهات پیرامون شفاعت یا ناشی از فهم سلفی عرفی از شفاعت است که آن را جانبداری از دوستان و میانجی گری معنا کرده اند و یا اینکه گمان بر آن بوده که به طور مطلق و بدون هیچ مناسبتی بین شفاعت کننده و شفاعت شونده، اتفاق می افتد و سوم

اینکه تصور برخی بر این است که شفاعت موجب تحدید قدرت مطلقه خداست؛ لذا اشکال کرده‌اند که چرا عده‌ای شفاعت می‌شوند و عده‌ای نمی‌شوند (حیدری، ۱۳۹۲: ۱۸۶)

به این اشکالات از چند منظر می‌توان پاسخ داد. پژوهش حاضر با استناد به آموزه‌ی عرفانی تجسم اعمال و بر محور شواهدی از نهج البلاغه و روایات مأثور از علی(ع) به واکاوی مسئله شفاعت پرداخته است.

۱-۱. بیان مسئله

جایگاه والای قرآن کریم در معرفت‌افزایی و هدایت‌آوری بر مخاطبان مسلمان مبرهن است؛ اما مع‌الاسف، میراث روایی مأثور از اهل بیت به‌عنوان منبع غنی معارف و حقایق اسلامی گاه مورد غفلت قرار می‌گیرد. بی‌تردید رسول اکرم و اهل بیت، در مقام مفسران معصوم دین، به تبیین آموزه‌های دینی پرداخته و وحی الهی را از مجرای ذهن و زبان خویش تفسیر می‌کنند. محدثان در طول تاریخ کمال اهتمام را داشته‌اند تا در مجموعه‌های روایی، سخنان گهربار حاملان علم الهی را مکتوب نموده و متدینان را با سرچشمه عظیم و زلال حقایق آشنا سازند و سید رضی (۳۵۹-۴۰۶ ق) در این میان سرآمد این گروه از محدثان است.

پژوهش پیش رو در جستجوی دستیابی به مفهوم شفاعت از نظر امام علی و در پی پاسخ به این پرسش است که آیا می‌توان خوانشی عرفانی از شفاعت با تکیه بر نهج البلاغه در جایگاه منبعی غنی در عرفان شیعی ارائه کرد؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

درباره مسئله شفاعت از نگاه عارفان تاکنون پژوهش مستقلی انتشار نیافته است. عباس فنی اصل در مقاله‌ای با عنوان «شفاعت از دیدگاه صدر المتألهین» که در مجله اندیشه نوین دینی (دوره یازدهم، ۱۳۸۸، شماره ۳۳: ۱۰۹-۱۳۰) به چاپ رسیده، به تبیین مسئله شفاعت و قلمرو آن در آرای فلسفی ملاصدرا پرداخته؛ اما از آرای عرفانی او سخنی به میان نیاورده است.

مهدی حسن‌زاده و همکارانش در مقاله‌ای با نام «لایه‌های معنایی شفاعت در قرآن» که در فصلنامه تحقیقات علوم قرآن و حدیث (دوره پانزدهم، ۱۳۹۷، شماره ۲، پیاپی ۳۸: ۶۷-۹۷) طبع شده، به تبیین معنای شفاعت و استخراج مؤلفه‌های آن از قرآن کریم پرداخته‌اند.

مژگان مهین‌روستا و همکارانش در مقاله «مبانی حکمی شفاعت در عرفان اسلامی» که در مجله عرفان اسلامی منتشر شده (دوره سیزدهم، آذر ۱۳۹۵، شماره ۴۹: ۱۹۷-۲۱۶) پس از بررسی معنای قاموسی و اصطلاحی شفاعت به بازجست شفاعت در عرفان اسلامی پرداخته‌اند.

از آنجا که در پژوهش‌های انجام شده، به مفهوم شفاعت در پرتو آرا و آموزه‌های امام علی(ع) در نهج البلاغه پرداخته نشده در پژوهش حاضر می‌کوشیم مسئله شفاعت را با تحلیل عرفانی براساس سخنان علی(ع) در نهج البلاغه تبیین و صورت‌بندی کنیم.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

دو جنبه بنیادین، پژوهش حاضر را ضرورت می‌بخشد: جایگاه سنت در فهم آموزه‌های وحیانی اسلام و ظرفیت عرفان اسلامی، در تفسیر متون دینی.

نهج البلاغه که از منابع دست اول و اصیل روایی مستقیم شیعه است، بیانات انسان کاملی است که جامع تمام ابعاد شخصیت والای انسانی بوده و جملگی اسمای حسناى الهی در او جمع گشته است. نهج البلاغه حاوی استحسانات شخصی و یا اندیشه‌ورزی‌های عادی بشری و یا حاصل ریاضت‌های سلوکی نیست؛ بلکه کلام الهی است که بر لسان ولی کامل الهی و آیت عظمای خداوند جریان یافته است.

از بزرگ‌ترین آسیب‌های نگرش عوامانه به آموزه‌های الهی، تنزل دادن حقایق وحیانی در سطح مادیت و جهان این‌سویی است. این نوع نگرش، در حقیقت چیزی نیست جز در معرض قرار دادن حقایق با انواع شک‌ها و شبهه‌ها و در نهایت متروک و مغفول گذاشتن تعالیم باطنی اسلام. از بزرگ‌ترین خدمات عارفان مسلمان ابهت بخشیدن و عمق دادن ضابطه‌مند به آموزه‌های وحیانی است؛ به نحوی که مخاطب درمی‌یابد با چه عظمت و شکوهی از جلال و جمال الهی در احکام الهی مواجه است. با این وصف، تبیین مفهوم شفاعت در اندیشه امام علی(ع) از منظر عرفانی از ضرورت‌های پژوهشی است.

۲. بحث

شفاعت در روز قیامت و به اذن الهی، از مجرای صاحبان ولایت کلیه و مأذونان از ناحیه اهل ولایت صورت می‌گیرد. حضرت وصی(ع) خود از صاحبان ولایت کلیه الهیه و صحنه‌گردان حشر کلی خلق در صحنه محشر است و به واسطه توسل به او فیوضات الهی بر خلق ریزش می‌کند و سعادت انسان رقم می‌خورد. آموزه‌های نهج البلاغه یک جریان عظیم معرفتی است که از لسان یک انسان هادی و وصی رسول الله و مجرای فیض الهی مکتوب گشته است. به تعبیر محمد عبده، علی(ع) را سخنانی است که پیش از او کسی نگفته و پس از او کسی مثل آن نیاورده است. روزی بر منبر آمده بود. گفت: «سَلُونِي عَمَّا دُونَ الْعَرْشِ فَإِنَّ بَيْنَ الْجَوَانِحِ مِنِّي عِلْمًا جَمًّا هَذَا لِعَابِ رَسُولِ اللَّهِ (ص) فِي فَمِي، هَذَا مَا رَقَنِي رَسُولُ اللَّهِ (صَلِيَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَرَقًا رَقًّا» «از هر چه زیر عرش خداست از من بپرسید که در سینه‌ام علمی بسیار انباشته است. این لعاب دهان رسول خداست در دهانم. این آن علمی است که او همی در من آموخت و آموخت.» (حکیمی، ۱۳۸۶: ۱۵۵)

۱-۲. دنیا: ظرف اعمال

عمل صالح حلقه واسطه به بار نشستن اعتقادات در قلب انسان است. در دین اسلام، رستگاری، منوط به تقید به انجام اعمال صالح و ایمان شمرده شده است. قرآن کریم می‌فرماید: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْثَى وَ هُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَ لَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (نحل/۹۷) ثمره ایمان و عمل صالح در آیه شریفه «حیات طیبه» دانسته شده است. در نگاه علامه طباطبایی مقصود از «حیات طیبه» حیاتی حقیقی است که مرتبه‌ای بالا و والاتر از حیات عمومی است. در حقیقت، خداوند به مؤمنانی که عمل صالح انجام می‌دهند، به حیات جدیدی غیر از آن حیاتی که دیگران دارند، عطا می‌فرماید (طباطبایی، ۱۳۸۵ ق: ۴۹۱/۱۲).

نهج البلاغه همچون قرآن کریم بر عمل صالح تأکید دارد: «وَ الْخَالُ هَادِيَةٌ، وَ الْأَقْلَامُ جَارِيَةٌ، وَ بَادِرُوا بِالْأَعْمَالِ، عُمْرًا نَاكِسًا، أَوْ مَرَضًا خَائِسًا، أَوْ مَوْتًا خَالِسًا» (خطبه/۲۳۰) نیز می‌فرماید: «وَ الْفُرْصَةُ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ، فَانْتَهُزُوا فُرْصَ الْخَيْرِ» (حکمت/۲۱) در خطبه ۸۶ می‌فرماید: «فَلْيُعْمَلِ الْعَامِلُ مِنْكُمْ فِي أَيَّامِ مَهْلِهِ قَبْلَ إِزْهَاقِ أَجَلِهِ»^۳.

در منطق نهج البلاغه عمل انسان مبنای سیر و ترقی او در مراتب قرب الهی است. «مَنْ أَبْطَأَ بِهِ عَمَلُهُ، نَمَّ يَسْرَعُ بِهِ [حَسْبُهُ] نَسْبُهُ» (حکمت/۲۳) از توصیه‌های مؤکد حضرت وصی(ع) آن است که: «فَبَادِرُوا بِأَعْمَالِكُمْ تَكُونُوا مَعَ جِيرَانِ اللَّهِ فِي دَارِهِ، رَافِقٍ بِهِمْ رُسُلُهُ وَ أَرْزَاهُمْ مَلَائِكَتُهُ، وَ أَكْرَمَ أَسْمَاعِهِمْ أَنْ تَسْمَعَ حَسِيْسٌ نَارٍ أَبَدًا، وَ صَانَ أَجْسَادَهُمْ أَنْ تَلْقَى لُغُوبًا وَ نَصَبًا» (خطبه/۱۸۳)^۴. مطیع اهل بیت این گونه است که از ایشان می‌شنود و اطاعت می‌کند و چون او را بخوانند و دعوت کنند، شتابان به سوی اهل بیت می‌رود. «فَقَدْ سَمِعْتُمْ وَ أُطَعْتُمْ، وَ دُعِيتُمْ فَأَجَبْتُمْ» (نامه/۲)^۵.

سخن علی(ع) در تبیین ارزش عمل و نقش آن در سعادت انسان و رستگاری او از الطاف خفیه الهی است که امت را از سرگردانی نجات می‌دهد؛ همچنان که حضرت می‌فرماید: «بِنَا اهْتَدَيْتُمْ فِي الظُّلَمَاءِ وَ [تَسْتَمْتُمْ] تَسْتَمْتُمْ ذُرْوَةَ [الْعُلَيَاءِ] الْعُلَيَاءِ وَ بِنَا [انْفَجَرْتُمْ] أَفْجَرْتُمْ عَنِ السَّرَارِ» (خطبه/۴)^۶.

علی(ع) از علوم و اسرار جهان هستی آگاه است و همان گونه که در وصف خویش می‌فرماید: «بَلِ انْدَمَجْتُ عَلَى مَكُونِ عِلْمٍ» (خطبه/۵)^۷ چرا که اهل بیت(ع) جایگاه اسرار خداوندی و مخزن علم خدا و مرجع احکام اسلامی و نگهبان کتاب‌های آسمانی و کوه‌های همیشه استوار دین خدایند: «بِهِمْ أَقَامَ انْحِنَاءَ ظَهْرِهِ وَ أَذْهَبَ ارْتِعَادَ فَرَائِصِهِ» (خطبه/۲)^۸ و در ادامه همین خطبه فرموده: «هُمُ أَسَاسُ الدِّينِ وَ عِمَادُ الْيَقِينِ»^۹ و قرآن از باب وصیت نمودن مؤمن به حق و حقیقت - که از شئون مؤمنان است - فرموده است: «اهل ایمان و عمل صالح تواصی به حق می‌کنند»: ﴿إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ﴾ (عصر/۳).

حضرت وصی(ع) رحمت خدا را شامل کسانی می‌داند که «چند روز زندگی دنیا را غنیمت می‌شمارند و پیش از آنکه مرگ آن‌ها فرا رسد، خود را آماده کرده و از اعمال نیکو توشه آخرت برمی‌گیرند.» (خطبه/۷۶)

۱. «کنون زمان آرامش است و قلم‌ها به نوشتن اعمال روانند. به اعمال و طاعات بشتابید. در برابر عمری که از جوانی به پیری می‌گراید یا بیماری‌ای که از کارت بیندازد یا مرگی که جان از تنت برآید.» (نهج البلاغه، ترجمه عبدالمحمد آیتی، ۴۷۳)
۲. «فرصت می‌گذرد؛ چنانچه ابرها می‌گذرند. فرصت‌های نیکو را غنیمت شمرد.» (همان، ۷۲۰)
۳. «بر هر یک از شماسست که برای خدا کاری کند، در روزهایی که فرصتی هست پیش از ناگهان فرا رسیدن اجلش و در زمان آسودگی، پیش از گرفتار شدنش و به هنگامی که نفس تواند کشید، پیش از بند آمدن نفسش.» (همان، ۱۳۱)
۴. «هر که در کارها درنگ کند، شرف نسب، سبب سرعت در کارش نشود.» (همان، ۷۲۱)
۵. «پس به کارهای نیک دست یازید تا با همسایگان خدا در خانه خدا باشید، همانند کسانی که خدا پیامبرانش را رفیقان آنان کرده و ملائکه خود را به دیدارشان فرستاده و گوش‌هایشان را بدان گرامی داشته که هرگز صدای آتش را نشنوند و تن‌هایشان را از رسیدن رنج و درد مصون داشته.» (همان، ۳۹۳).
۶. «شما شنیدید و اطاعت کردید، فراخوانده شدید و پاسخ دادید.» (همان، ۵۴۵).
۷. «در تاریکی، راه خود را به هدایت ما یفتید و بر قلّه عزّت و سروری فرا رفتید و از شب سیاه گمراهی به سپیددم هدایت رسیدید.» (همان، ۲۶).
۸. «ولی اسراری در دل نهفته دارم.» (همان، ۲۷).
۹. «قامت خمیده دین به پایمردی آنان راستی گرفت و لرزش اندام‌هایش به نیروی ایشان آرامش یافت.» (همان، ۱۸).
۱۰. «آل محمد اساس دین‌اند و ستون یقین.» (همان، ۱۸).

تأکید بر عمل صالح برای رسیدن به رستگاری و سعادت ابدی وجه مشترک تمامی ادیان الهی است. در یسنا هات ۳۰ بند ۳ آمده است:

در آغاز [آفرینش] آن دو «مینو»ی همزاد و در اندیشه و گفتار و کردار [یکی] نیک (سپنتا مئنیو)^۱، [دیگری] بد (انگره مئنیو)^۲ با یکدیگر سخن گفتند. از آن دو، نیک آگاهان راست را برگزیدند، نه دژآگاهان (اوستا، ۱۳۸۲: ۱۴)

در انجیل متی، باب پنجم، آیه نوزدهم می‌خوانیم: «هر که به عمل روی آورد و تعلیم نماید، او در ملکوت آسمان بزرگ خوانده شود.» (کتاب مقدس، ۱۳۸۰: ۹)

ادیان الهی بر این باورند که صرف ایمان دینی برای نجات کافی نیست؛ بلکه «عمل صالح» نیز برای رسیدن به رستگاری ضرورت دارد.

۲-۲. محبت و عمل صالح

در منطق ادیان الهی پسوند «صالح» برای عمل، وقتی نسبت حقیقی پیدا می‌کند که توصیه به عمل خاص از ناحیه حق تعالی صادر شده باشد؛ بنابراین تا عملی توصیه خداوند نباشد، صالح نیست و ارزش انجام دادن ندارد. عمل صالح عملی است که در صورت انجام، انسان را صالح می‌کند؛ پس عمل صالح چون از مصدر جلال الهی به لسان انبیا صادر شده صالح است و چون کسی آن را انجام دهد، به واسطه آن صالح شده و شایستگی باریافتن به درگاه قرب الهی را پیدا می‌کند.

قرآن کریم و روایات اهل بیت (ع) مشحون از دستوراتی الهی است که حق تعالی بدان امر و توصیه فرموده است؛ از این دستورات الهی به «عمل صالح» تعبیر می‌شود. گاه دستورات الهی صورت جوارحی و جسمانی دارد؛ به نحوی که کالبد مادی انسان به حرکت افتاده و تن و قوای آن صرف اطاعت از دستورات الهی می‌شود که در اصطلاح عالمان اخلاق و عرفان به آن «اعمال قالبی» یا «اعمال جوارحی» گفته می‌شود؛ و گاه عمل به اندیشه و دانایی و قلب انسان نسبت می‌یابد که به آن «عمل جوانحی» یا «عمل قلبی» اطلاق می‌شود. (مدنی، ۱۳۸۹: ۵۰۴/۲) به تعبیر دیگر، هر عملی از دو ساحت تشکیل شده است:

۱. ساحت ظاهری مُلکی

۲. ساحت باطنی و ملکوتی

ساحت ظاهری را جوارح انسان به عهده می‌گیرد و ساحت باطنی را قلب انسان عهده‌دار می‌شود. در همین باب در دعای کمیل می‌خوانیم: «قَوِّ عَلَيَّ خِدْمَتِكَ جَوَارِحِي وَ اَشْدُدْ عَلَيَّ الْعَزِيمَةَ جَوَانِحِي» (قمی، ۱۳۷۲: ۱۰۹) علی (ع) در این عبارت شریف از پروردگارش تقاضا می‌کند که اعضای بدنش را بر عبادت قدرت بخشد و عقل و اراده و قلبش را بر عزیمت نمودن به سوی خداوند استحکام بخشد. در حقیقت، حضرت به تلازم نفس ملکوتی انسان با تمام قوایی که دارد با بدن مُلکی و قوایش در سیر الی‌الله تأکید دارد. انسان، با تمام وجودش باید بندگی خداوند کند؛ آن هم با عزم و آگاهی و اراده و اختیار.

۱. تجسم نیکی و نور است.

۲. تجسم شر و تاریکی است.

بندگی ساحاتی دارد، گاه روحانی است که با نفس ملکوتی آدمی پیوند دارد و گاه جسمانی است که به بدن آدمی مرتبط است. گاهی به تعبیر سید علی‌خان مدنی در شرح صحیفه سجادیه بندگی در قالب یک عمل صناعی صورت می‌گیرد؛ مثل نوشتن، خواندن و همه حرفه‌ها و مهارت‌هایی که با مشارکت نفس و بدن تحقق می‌پذیرد (مدنی، ۱۳۸۹: ۵۰۴/۲) از تلازم بین نفس و بدن در اصطلاحات حکمت متعالیه به «رابطه اتحادی بین نفس و بدن» تعبیر می‌شود. صدرالمتألهین در اسفار «نفس» را «مرتبه عالی بدن» و «بدن» را «مرتبه نازله نفس» دانسته است (ملاصدرا، ۱۴۱۰ ق: ۱۳/۸). ثمره چنین نگاهی به رابطه نفس و بدن این است که نفس و بدن در یکدیگر تأثیر و تأثر طرفینی دارند و هرکدام از دیگری اثر می‌پذیرد. به سخن اهل معنا «محبت، امر موهوم یا ذهنی محض یا تخیلی یا اعتباری نیست؛ بلکه یک واقعیت عینی در دل انسان است» (شجاعی، ۱۳۶۸: ۱۵۸/۲). محبت مقوله‌ای چنان حائز اهمیت و بنیادی است که در آیات متعددی از قرآن کریم از آن سخن رفته است. آیه ۱۶۵ سوره بقره یکی از صریح‌ترین آیات شریفه در بیان این معناست که نشان مؤمن «حب‌الله» است؛ و اگر بتوان برای محبت درجاتی قائل شد بالاترین مرتبه آن «محبت مؤمن به خدای متعال» است: ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرُونَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ﴾ قشیری نیز ذیل این آیه بدین نکته اشارت کرده است: «مقصود آیه شریفه مدح مؤمنان است در محبتشان به حق تعالی» (قشیری، ۲۰۰۰ م: ۱۴۵/۱).

از جانب دیگر، محبت خداوند نسبت به عبد، به نص آیات و روایات ثابت است؛ چنانکه در آیه ۲۲۲ بقره می‌خوانیم: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ﴾ و همچنین در آیه ۴ صف: ﴿إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًا كَانْتُهُمْ بُنْيَانًا مَرْصُورًا﴾. آیه ۵۴ مائده نیز به صورت طرفینی مطرح شده است و هم ناظر به محبت خدا به بنده است و هم محبت بنده به خدا: ﴿فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾.

بنا بر آنچه گذشت «محبت»، عمل است؛ بلکه از مهمترین اعمال بوده و همچون روح در کالبد خشک و بی‌روح عمل سربان دارد. همان‌گونه که ابن‌عربی از انسان به روحی تعبیر می‌کند که در صورت عالم دمیده شده است (قیصری، ۱۳۷۵: ۳۳۲) محبت هم به‌مثابه روح عمل است.

۳-۲. شبه‌سلفیان و عمل صالح جوارحی

یکی از بارزترین خطاهای اصول اعتقادی جریان شبه‌سلفی در ایران تأکید بر عمل صالح جوارحی است. اینان با تأکید بر انجام عمل صالح به‌عنوان معیار رستگاری و دخول در بهشت، محبت را جزو عمل صالح محسوب نکرده و یا حداقل توجهی به این مقوله در ساحت رستگاری نداشته‌اند. شریعت سنگلجی (م ۱۳۲۲ ش)، سید ابوالفضل برقی (م ۱۳۷۰ ش) و سید مصطفی حسینی طباطبایی (ت ۱۳۱۴) از جمله کسانی هستند که رستگاری را منحصر در گرو اعمال ظاهری دانسته و نجات را منحصر در تقوا می‌دانند (محمدی‌فام، ۱۳۹۷: ۲۴۹)؛ البته مقصود اینان همین تقوای ظاهری قالبی است و بر طبق این درک و دریافت سطحی‌شان از تقوا و عمل صالح، منکر شفاعت شده و حتی اعتقاد به شفاعت را شرک دانسته‌اند (ملک‌زاده، ۱۴۰۱: ۱۷۷). دلیل این خطای فاحش آن است که اینان پنداشته‌اند عمل صالح منحصر در اعمال

ظاهری قلبی بوده و تنها این اعمالند که مشمول ثواب و عقاب می‌شوند؛ درحالی‌که اگر نوع نگاه متون و حیانی به مقولهٔ محبت را در تحلیل این موضوع به کار ببندیم درمی‌یابیم که محبت از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین اعمال صالح است و رستگاری انسان بیش از آنکه تابع اعمال ظاهری‌اش باشد تابع صورت قلبی و حقایق نهفته در آن است.

علی(ع) از باطن پاک که ظرف صفات و باورها و گرایش‌های متعالی است با تعبیر «السِّرِّيَّةُ الصَّالِحَةُ» یاد می‌کند: «وَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ يَدْخُلُ بِصِدْقِ النَّبِيِّ وَ السِّرِّيَّةِ الصَّالِحَةِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ الْجَنَّةَ» (حکمت ۴۲).^۱ در این حکمت شریف حضرت «نیت پاک» و «درون پاک» را دو عامل ورود به بهشت دانسته است که هر دو از اعمال قلبی بوده و از باطن و سویدای وجودی انسان نشأت می‌گیرند. اعمال قلبی از چنان اهمیتی در قرب و بعد انسان برخوردارند که امام زین‌العابدین(ع) نیز در دعای هشتم به خداوند از سرشت بد و زشتی باطن پناه می‌برد (۱۳۷۵: ۶۷).

میرزا حبیب‌الله خویی در منهج‌البراعه در شرح این حکمت، پاداش و ثواب الهی را بر طبق حکمت مذکور در سه چیز دانسته است: «قول باللسان و عمل بالارکان و نية بالجنان» و سپس می‌افزاید که نیت‌های خیر و باطن صالح، از جمله افعال قلبی هستند که مشمول ثواب می‌گردند؛ چون صاحب این نیت با اراده و اختیار آن را انجام داده و علاوه بر این قصد عمل دارد؛ نه اینکه صرف یک میل یا غریزه باشد (خویی، ۱۴۳۴: ۴۳۴/۲۱).

امام سجاد در صحیفهٔ سجادیه از قلبی که صفات زشت و ردائل اخلاقی را در خود جای داده به «سوء‌السریه» تعبیر می‌کند «وَ نَعُوذُ بِكَ مِنْ سُوءِ السَّرِيَّةِ» (۱۳۷۵: ۶۶). اگر نیت و صفات پنهان شده در نفس را در عقاب و عذاب آدمی بی‌تأثیر بپنداریم پناه بردن حضرت سجاد(ع) از آن به خداوند چه معنایی می‌تواند داشت؟

امام صادق(ع) در حدیثی از لسان پیامبر می‌فرماید: «کسی که در درون خود نیتی داشته باشد، خداوند لباس آن را (در ظاهر) بر او می‌پوشاند... اگر خیر باشد، خیر خواهد بود و اگر شر باشد، شر خواهد بود» (مکارم، ۱۳۹۷: ۱۱۴/۳). حضرت امیر(ع) نیز فرموده: «لَقَدْ عَلِقَ بِنَبَاطِ هَذَا الْإِنْسَانِ بَضْعَةٌ هِيَ أَعْجَبُ مَا فِيهِ وَ ذَلِكَ الْقَلْبُ وَ ذَلِكَ أَنَّ لَهُ مَوَادَّ مِنَ الْحِكْمَةِ وَ أَضْدَاداً مِنْ خِلَافِهَا» (حکمت/۱۰۸).^۲ نکتهٔ بدیع در سخن حضرت آن است که قلب که عضوی صنوبری در سینهٔ انسان است و وظیفه‌اش رسانیدن خون به اعضاست، می‌تواند ظرف صفات خوب و بد قرار گیرد. به‌یقین این قلب مادی صنوبری همان قلبی نیست که به معنی نفس ملکوتی انسان از آن تعبیر می‌شود؛ البته جدا و بریده از او هم نیست؛ بلکه از کلام حضرت می‌توان دریافت که بین قلب مادی و قلب ملکوتی انسان، پیوند رقیق وجودی برقرار است؛ به نحوی که صفات روحی بر قلب صنوبری تأثیر می‌گذارد.

۱. «خداوند به سبب صدق نیت و باطن پاک، هر کس را که خواهد، به بهشت می‌برد.» (همان، ۷۲۸)

۲. «به رگ دل انسان، پاره‌گوشتی آویخته است که از شگفت‌ترین چیزهاست و آن قلب اوست که در آن مایه‌هایی از حکمت است و مایه‌هایی ضد آن و خلاف آن» (همان، ۷۴۵-۷۴۶)

حاصل این سخن آن است که نمی‌باید از صفات درونی مانند محبت، نفرت، ترس، آرامش، شادی و غم غفلت کرد و سعادت و شقاوت را منحصر در رفتار و عملی دانست که از مجرای قوای جسمانی صورت می‌گیرد؛ بلکه بایسته و ضروری است که به قلب از آن منظر که جایگاه تمامی اعمال و گنجینه صفات است عنایت داشت.

غفلت از سریره انسانی، آدمی را به وادی سطحی‌نگری و عوام‌زدگی در فهم دین می‌کشاند و او را از دستیابی به مراتب بالای قرب الهی باز می‌دارد. ثقل توجه فقیهان، اعمال بدنی است و به همان میزان محور توجه ارباب معرفت، اعمال قلبی است. مداومت بر اعمال قلبی و استقامت بر صراط سلوکی سالک را هم در دنیا از تجربه‌های عارفانه بهره‌مند می‌کند و هم در آخرت، او را مشمول الطاف خاص خداوند می‌گرداند. قرآن کریم استقامت در طریقت را می‌ستاید و می‌فرماید: ﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ﴾ (فصلت/۳۱). در آیه شریف دیگری می‌خوانیم: ﴿وَأَنْ لَوْ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقَيْنَهُمْ مَاءً غَدَقًا﴾ (جن/۱۶).^۲

از آنچه درباره اعمال قلبی ذکر شد می‌توان نتیجه گرفت محبت که از اعمال قلبی سرچشمه می‌گیرد و از منظر عارفان مسلمان واقعیت عینی دارد و از یک نفس‌الامری برخوردار است نقشی برجسته در تعالی بخشی به اعمال قلبی آدمی دارد.

۴-۲. مراتب محبت

ابن عربی در ابیاتی به مراتب محبت اشاره می‌کند:

الحب ينسب للإنسان و الله
 ينسب له ليس يدري علمنا ماهي
 الحب ذوق و لا تدري حقيقته
 اليس ذا عجب والله والله^۳

(ابن عربی، ۱۴۱۸: ۳۱۵/۲)

حکایت پیش رو نیز درکی عرفانی از مقوله محبت میان خداوند و بنده است: نزد بزرگی آیه ﴿وَيُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ﴾ را قرائت کردند، ناگاه حالت وجد و سروری برایش پدیدار شد و گفت: «يَحَقُّ يُحِبُّهُمْ وَ يُحِبُّونَهُ، فَإِنَّهُ لَا يُحِبُّ إِلَّا ذَاتَهُ» واقع آن است که محبت خدا به مخلوقاتش در حقیقت محبت خداست به ذات خودش؛ زیرا ماسوای حق همه آثار و تجلیات خودش هستند (کاشانی، بی‌تا: ۶۵/۸).

۱. «فرشتگان هنگامی که بر موحدان پایدار فرود می‌آیند به آنان مژده می‌دهند که چون گناهشان آمرزیده شده است نباید اندوه خوردند و چون عذاب به سراغشان نمی‌آید نباید ترسی داشته باشند.»

۲. «نعمت‌های فراوان در اختیار کسانی قرار می‌گیرد که در راه حق تعالی پایداری کرده باشند.»

۳. یعنی محبت هم به انسان نسبت داده می‌شود و هم به خداوند؛ درحالی‌که ما از حقیقت این نسبت آگاه نیستیم. واقعیت آن است که محبت را باید دریافت و باید به این نکته توجه کرد که حقیقت محبت هیچ‌گاه دانسته نمی‌شود. شما را به خدا سوگند آیا این شگفت نیست؟

محبت حق تعالی نسبت به مخلوقاتش گاهی عام است و تمامی مخلوقات را به جهت آنکه آثار کمالات و اسماء صفات او هستند، در برمی‌گیرد و گاهی خاص است و چون بنده‌ای مطیع خداوند باشد و سراسر وجودش را شوق امثال اوامر و نواهی خداوند فراگیرد- به حسب مراتبی که در ایمان دارد- مورد محبت خداوند قرار می‌گیرد؛ تا جایی که رفع حجاب از عبد می‌شود و به جایی می‌رسد که با شهود قلبی حق را ماورای اسما و صفاتش ادراک می‌کند. به تعبیر مرحوم شیخ محمدتقی آملی (از شاگردان خاص مرحوم سیدعلی آقا قاضی) «محبت حق نسبت به عبدش عبارت است از رفع حجاب از عبد؛ تا برسد به جایی که مشاهده کند حق را به رؤیت قلبی» (آملی، ۱۳۸۴: ۳۶۰).

محبت بنده به خداوند ریشه در سرّ آفرینش داشته و تکویناً در سویدای وجودی انسان نهاده شده است. بر اساس جهان‌بینی عارفان مسلمان، محبت اصل و منشاء آفرینش است. آفرینش با محبت حق به ذاتش شروع شده و عالم و آدم ثمره محبت خداست به اسماء و صفاتش. ذات حق تعالی، کمال مطلق و مطلق کمال است و ذاتی است مملو از حقایق وجودی و کمالات اسمایی. به تعبیر شیخ‌الرئیس در اشارات شکوهمندترین بهجت، بهجت خداوند به ذات خودش است؛ زیرا حق تعالی از همه اشیاء کامل‌تر است؛ لذا برترین ابتهاج را دارد (حسن‌زاده، ۱۳۸۲: ۱۵۸). از محبت خدا و لذت و ابتهاج الهی نباید تعبیر مادی نمود و آن را به‌مثابه لذتی که ماسوی الله می‌برند تعبیر کرد؛ بلکه همان‌گونه که خواجه نصیر در تجرید می‌گوید: «و وجوب الوجود يستلزم نفي اللذة المزاجية» مقصود از لذت، ادراک ملایم است که با ذات واجب منافات ندارد. (حلی، بی‌تا: ۲۹۵) گوهر گرانقدر محبت که سر آفرینش است چنانچه در قلب بنده‌ای سرایت کند و خدا، انسان را توفیق فهم مقام رفیع محبت دهد، آنگاه اسرار شریعت بر سالک طریق، آشکار می‌گردد و شخص فقیه‌الحب گردد و جز محبت الهی در ضمیر او چیزی نماند. امام صادق(ع) از امیرالمؤمنین(ع) روایت می‌کند که: «محبت به خداوند آتشی است که به چیزی نفوذ نمی‌کند؛ مگر آنکه از او چیزی باقی نگذارد» (مصطفوی، ۱۳۶۳: ۴۳۸).

۲-۱-۲. آخرت: ظرف ظهور باطن اعمال

مقصود خداوند از خلقت آدمی پایبند نمودن او به همین زندگی خسیس و پست نبوده است؛ بلکه انشاء این عالم عظیم برای این بوده که انسان دنیا را مقدمه جهان آخرت قرار دهد. در حقیقت، منظومه خلقت بر این اساس استوار شده که هر عالمی برای عالم دیگر به‌منزله علت عمل کند. عالم قبل از دنیا علت برای حیات دنیوی و حیات دنیوی علت برای جهان آخرت است تا سرانجام به مقصد نهایی سلوک بشر که قیامت کبری آفاقی و لقاءالله است منتهی گردد.

از منظر وحی، ماهیت عالم دنیا بر محور عمل و عالم آخرت بر اصل جزاء متکی است. علی(ع) در بیان تسمیه دنیا می‌فرماید: «إِنَّمَا سُمِّيَتِ الدُّنْيَا دُنْيَا لِأَنَّهَا أَدْنَىٰ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَ سُمِّيَتِ الْآخِرَةُ آخِرَةً لِأَنَّ فِيهَا الْجَزَاءَ وَ الثَّوَابَ» (ابن بابویه، ۱۳۸۵: ۱/۲) لذا به‌واسطه دنیا، آخرت به دست می‌آید «بالدنيا تُحَرَّزُ الْآخِرَةُ» (خطبه/۱۵۶). سخن بسیار مشهور پیامبر اکرم(ص) نیز مؤید همین معناست: «الدنيا مَرْعَةُ الْآخِرَةِ» (کلینی، ۱۴۲۹: ۴۰/۳).

۱. «دنیا بدین جهت دنیا نام گرفته که نازل‌ترین مراتب هستی را داراست و آخرت از آن رو آخرت نامیده شده که ثواب و پاداش در آنجاست.»

اهل معرفت اعتقاد دارند که افعال این جهانی انسان، در جهان دیگر به صورتی متناسب با آن جهان نمودار می‌شود؛ به عبارت دیگر، هر عمل و کرداری که انسان در این جهان انجام می‌دهد، خواه خوب باشد و خواه بد، یک صورت مادی دارد که ما آن را مشاهده می‌کنیم و یک صورت اخروی دارد که درون عمل نهفته است و در روز قیامت پس از تحولاتی که در آن رخ می‌دهد، شکل مادی خود را از دست داده و با واقعیت اخروی خود جلوه می‌کند و باعث لذت و شادی عامل و یا آزار و اندوه وی می‌گردد. پاداش‌ها و کیفرها، نعمت‌ها و نعمت‌ها همگی حقایق اعمال دنیوی انسان‌هاست که در حیات اخروی تجسم و تمثیل پیدا می‌کند. از چنین حقیقتی به «تجسم اعمال» تعبیر می‌کنند. در نتیجه، می‌توان گفت ثواب و عقاب یا اعمال خوب و بد انسان‌ها جدای از خود عمل نیست. رابطه اعتباری قراردادی بین عمل و جزا برقرار نبوده؛ بلکه یک رابطه تکوینی بین عمل و جزا جریان دارد. امیرالمؤمنین می‌فرماید: «أَعْمَالُ الْعِبَادِ فِي عَاجِلِهِمْ نُصُبٌ أَعْيُنُهُمْ فِي آجِلِهِمْ» (حکمت/۷).^۱

ملاصدرا در اسفار می‌نویسد:

«تمامی امور آخرت، از قبیل عذاب قبر و فشارش و نکیر و منکر و مارها و عقرب‌هایش و مانند آن اموری محسوس و واقعی هستند و به‌طور طبیعی باید با چشمان ظاهری دیده شوند؛ ولی حق تعالی بنابر حکمتش رخصت نداده است تا مادامی که انسان در دنیاست، این صورت‌های محسوس را ببیند.»

(ملاصدرا، ۱۴۱۰ ق: ۱۷۶/۸)

سپس بیان می‌کند که صور اخروی با حواس اخروی ادراک می‌شوند، نه با حواس دنیوی و حقیقت رستاخیز بازگشت می‌کند به بیرون کشیدن ارواح از درون دل اجساد و ظهور و بروز نمودن محصل آنچه در سینه‌ها پنهان بوده است (همان‌جا). صاحب مفاتیح‌الاعجاز می‌گوید: «هیچ استبعادی در اینکه اخلاق و اعمال در نشئه اخروی بر وفق آن عالم مصور و مجسم شوند، نیست» (لاهیجی، ۱۳۷۷: ۵۲۴). به تعبیر شیخ عطار در منطق‌الطیر:

باش تا از خواب بیدارت کنند
در نهاد خود گرفتارت کنند
باش تا فردا جفاهای تو را
کافری‌ها و خطاهای تو را
پیش رویت عرضه دارند آن‌همه
یک به یک بر تو شمارند آن‌همه

(عطار، ۱۳۸۳: ۳۵۶)

بنابراین، عقاید و اخلاق و اوصاف و افعال انسان در جهان آخرت شکل مادی پیدا می‌کنند و حقیقت عینی آنها جلوه‌گر می‌شود؛ در نتیجه، بر اساس تجسم اعمال، صورت حقیقی انسان در فردای قیامت به نیت و

۱. «اعمال بندگان در این جهان، مقابل چشم آنهاست در آن جهان.» (نهج‌البلاغه، ترجمه عبدالمحمد آیتی، ۷۱۸)

خصلت‌ها و ملکات نفسانی او بستگی دارد. قرآن کریم می‌فرماید: ﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾ (زلزال/۶-۷) در روز قیامت هر شخصی هر کار خوب یا بدی انجام داده - به هر مقدار که باشد - خود عمل را مشاهده می‌کند. آیه دیگر می‌فرماید: ﴿يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحْضَرًا وَ مَّا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَ بَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا وَيَخَذِرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَ اللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ﴾ (آل عمران/۳۰) در این آیه شریفه که از جمله آیاتی است که بر تجسم اعمال در روز قیامت دلالت می‌کند، فرموده است: «هر کسی آنچه را انجام داده است حاضر می‌یابد» و فرموده جزای آن را می‌بیند. (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۵۵-۱۵۷)

حق تعالی در حق بزرگان اهل کتاب که احکام الهی را در کتاب آسمانی پنهان کرده و بر مردم آشکار نمی‌ساختند می‌فرماید: ﴿أُولَئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ﴾ (بقره/۱۴۷) این تعبیر نشان می‌دهد اموال حرامی که با کتمان احکام الهی به دست می‌آید در واقع آتشی است که در دل آنها وارد می‌شود و در رستاخیز به شکل واقعی خود مجسم خواهد شد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۵۹۲/۱).

اهل حکمت و عرفان همانند ابن عربی و ملاصدرا با الهام از قرآن و سنت توانستند تبیینی عقلانی از تجسم اعمال داشته باشند. فیض کاشانی که از پیروان راستین حکمت متعالیه است، بر اساس مبانی قوییم حکمت و عرفان می‌گوید:

«تکرار کردارها در این جهان، سبب پدید آمدن خوی‌ها و ملکات می‌گردد و هر ملکه‌ای که در این جهان بر نفس چیره گردد، موجب ظهور صورت و پیکری مناسب خود در آن جهان می‌شود و تجسم می‌یابد.» (فیض کاشانی، ۱۴۲۳: ۹۰۰/۲)

با توجه به آنچه بیان شد عقاید، صفات، اعمال و ملکات نفسانی آدمیان در آخرت از صورت جسمانی خارج می‌شود و تمامی آنها تجسم می‌یابد؛ بنابراین، باید گفت تجسم اعمال به معنای ظهور جسمانی و تعین یافتن صورت عینی و ملکوتی انسان در جهان آخرت است.

۲-۲. شفاعت: ظهور محبت در جهان آخرت

محبت از بزرگ‌ترین اعمال صالح و جایگاهش قلب مؤمن است. متعلق محبت، خداوند و تجلیات اوست. حق تعالی دنیا را ظرف انجام عمل صالح و آخرت را ظرف ظهور باطن و واقعیت عمل قرار داده است؛ لذا هیچ عملی از اعمال انسان (چه جوارحی و چه جوانحی) در جهان آخرت ضایع نمی‌شود و بی‌اجر و پاداش نمی‌ماند. حال اگر کسی محبوب خود را در دنیا حق تعالی و اولیای او قرار داد و تمام وجه قلب خویش را متوجه دستورات و توصیه‌های خداوند نمود، در سرای آخرت با باطن و وجه واقعی عمل مواجه می‌شود.

سخن ما در پژوهش حاضر این است که شفاعت ثمره ظهور واقعیت و باطن محبت در جهان آخرت است؛ پس اینکه برخی پنداشته‌اند شفاعت قسمی از آشنانازی یا قوم‌و خویش‌داری و بر خلاف سنت‌های الهی است، پنداری ناصواب است. در حقیقت، شفاعت پاداش محبت مؤمن است که خداوند به او در جهان آخرت عطا می‌کند. بذر محبت که در دنیا کاشته می‌شود در یوم‌الحشر به کسوت شفاعت به یاری مؤمن می‌آید. از آثار شفاعت این است که گناه‌کار را از جهنم‌رهایی می‌دهد و اهل طاعت را درجات رفیع‌تر می‌کشد. اگر دینداران به ارزش محبت به حق تعالی و اولیای راستینش واقف شوند و به این درجه از معرفت

برسند که دین سراسر محبت است و آنچه به شعائر روح می‌دهد، چیزی جز محبت و اخلاص نیست، جز در راه محبت الهی قدم بر نمی‌دارند و خستگی تکالیف را احساس نکرده و جز التذاذ از شهید گوارای دستورات الهی، ذائقه خود را با چیز دیگری شیرین نمی‌کنند. سعید بن یسار می‌گوید: امام صادق (ع) به من فرمود: آیا دین چیزی جز محبت است؟ خداوند فرموده است: ﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي...﴾ (صدوق، ۱۳۶۲: ۲۱/۱). از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است که فرمود: «هر کس از سنت من روی گرداند از من نیست. سپس همین آیه را قرائت فرمود». (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۶۸/۱). امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «أَعْمَالُ الْعِبَادِ فِي عَاجِلِهِمْ نُصِبُ أَعْيُنِهِمْ فِي آخِرِهِمْ» (حکمت/۷). میرزا حبیب‌الله خویی در شرح خود بر نهج البلاغه این حکمت شریف را بر تجسم اعمال تفسیر کرده و گفته «از عبارت حضرت استفاده می‌شود که هر عملی با صورت متناسب با خود اعم از خیر و شر تجسم می‌یابد.» (خویی، ۱۴۳۴: ۴۱۰/۲۱). مؤلف تنبیه الغافلین و تذکرة العارفين در ذیل همین حکمت آورده: «نصب مصدر و به معنای مفعول است و معنای حکمت این می‌شود که اعمالی که در این جهان مردم انجام داده‌اند در پیش چشم‌های ایشان در آن جهان برپا می‌گردد.» سپس افزوده: «نفوس منتقش می‌شوند در دنیا به ملکات خیر و شر؛ لکن چون در پوشش ابدانند از ادراک آن محجوبند. پس در وقتی که زایل شود آن حجب به واسطه موت مشاهده کنند و به نصب‌العین ببینند آنچه کرده‌اند؛ همان‌گونه که خداوند در قرآن فرموده است: ﴿لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ﴾ (ق: ۵۰) (کاشانی، ۱۳۶۶: ۲۶۸/۳). پیامبر اکرم (ص) فرموده است «الْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ» انسان همراه کسی محشور می‌شود که او را دوست بدارد. (قمی، ۱۴۱۴: ۱۲/۲). نیز روایت شده است که فرمودند: «مَنْ أَحَبَّ حَجْرًا لَحْشَرَهُ اللَّهُ مَعَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» (عیاشی، ۱۳۸۰: ۶۱۱/۱) هر کس هر چه را دوست داشته باشد با همان محشور می‌شود. در حدیث فوق، پیامبر اکرم (ص) حشر عموم در قیامت کبرای آفاقی را محشور شدن و همراهی نمودن با محبوب دانسته‌اند، حال چه محبوب مطلوب باشد چه نامطلوب.

در حقیقت، حشر کلی در قیامت شرعی تابع محبوب‌های انسان است؛ نه آنکه حق تعالی به شکل قرار دادی و اعتباری انسان را در قیامت پاداش دهد. واقعیت شفاعت متأخر از محبوب است. بدین معنا که گرچه حق تعالی حاکم مطلق است و هرچه اراده کند تحقق می‌یابد؛ بر اساس ذات حکیمانانه‌اش هرچه از مصدر ذات از مجرای اسما و صفاتش جریان می‌یابد متلبس به تمامی کمالات است و خود میزان قرار می‌گیرد؛ نه آنکه فعل حق بر اساس میزانی خارج از ذات خودش بر چیزی انطباق یابد؛ لذا بر اساس «سنت الهی» پاداش الهی، از نفس عمل ظهور می‌کند. مولانا در این رباعی از این پیوند سخن گفته:

گر در طلب منزل جانی، جانی
گر در طلب لقمه نانی، نانی
این نکته رمز اگر بدانی، دانی
هر چیز که در جستن آنی، آنی

(مولانا، ۱۳۶۳: ۳۱۳/۸)

حضرت امیر(ع) کلامی دارد در بیان این معنا که ارزش انسان به آن چیزی است که برای آن ارج و ارزش قائل است، یا دوستش می‌دارد. مرحوم سید رضی در ذیل کلام حضرت عبارتی آورده است که نشان می‌دهد تا چه اندازه این سخن عظمت دارد. شریف رضی گفته «این سخنی است که قیمتی ندارد و حکمتی با آن قابل قیاس نشود و کلامی با آن هم وزن نباشد»؛ و اما کلام حضرت این است «قِيمَةُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُحْسِنُهُ» (حکمت/۸۱). برخی از شارحان مانند ابن ابی‌الحدید (۵۸۶-۶۵۶ ق) مقصود از «مَا يُحْسِنُهُ» را «علم» دانسته‌اند (۱۹۶۲ م: ۳۸۲/۷) و پاره‌ای دیگر همچون ابن میثم بحرانی (۶۳۷-۶۷۹ ق) علاوه بر «علم»، «عمل» را نیز در تفسیر آن اضافه نموده‌اند (۱۴۲۸: ۹۵۴/۵)؛ اما به نظر می‌رسد هم از نظر دقت در واژه «یحسن» که ناظر به عمل نیک است. (ابن‌منظور، ۱۴۲۶: ۸۳۵/۱) و هم از جهت جریان روح معنا در بدنه‌ها و واژه‌ها باید گفت هر آنچه از منظر اندیشه و بینش انسان، محبوب او قرار گیرد، چه علم باشد چه عمل، یا هر دو و یا هر چیز دیگر، مهم آن است که تمامی کوشش انسان برای رسیدن به آن مقصد و مقصود باشد و همین می‌تواند مصداق «مَا يُحْسِنُهُ» باشد. ظاهراً آنچه در واقع و نفس‌الامر چیزی حسن یا قبح داشته باشد مورد نظر حضرت نیست؛ بلکه حضرت تفکر و اندیشه انسان را هدف قرار داده و شخصیت انسان را نهفته در نگاهش می‌داند. قونوی در مفتاح‌الغیب آورده «بین انسان طالبی که به دنبال مقصدی می‌رود با مطلوبش مناسبت رقیقی وجود دارد.» (قونوی، ۱۳۷۴: ۷۴). به تصریح قرآن ﴿كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكْرَتِهِ﴾ (اسرا/۸۴) هر کس بر حسب ذات و طبیعت خود عمل می‌کند. پیام این حدیث شریف «اعْمَلُوا فِكَلٌّ مُسَرًّا لِمَا خُلِقَ لَهُ» (صدوق، ۱۳۹۸: ۳۵۶) نیز همین است که هر کسی برای کاری که دوستش دارد و پیش او محبوب است و به آن علاقه دارد و دنبالش را می‌گیرد، آفریده شده است (حسن‌زاده، ۱۳۸۳: ۳۳۰). این ابیات مولانا در دفتر سوم مثنوی ناظر بر همین سخن است:

هر کسی را بهر کاری ساختند
میل آن را در دلش انداختند
دست و پا بی‌میل جنبان کی شود؟
خار و خس بی‌آب و بادی کی رود؟
گر ببینی میل خود سوی سما
پرّ دولت برگشا همچون هما
ور ببینی میل خود سوی زمین
نوحه می‌کن، هیچ منشین از حنین

(مولانا، ۱۳۱۵، دفتر سوم: ۱۶۳)

از مهم‌ترین توصیه‌های قرآنی تأکید و الزام بر محبت پیامبر اکرم(ص) و اهل بیت(ع) بر همه متدینان است. در آیه شریفه ﴿قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى﴾ (شوری/۲۳) خداوند مزد رسالت پیامبر را مودت با خویشان پیامبر دانسته است. روایات فراوانی که از شیعه و سنی در تفسیر آیه مودت نقل شده است؛

از جمله علی(ع) فرمود: «در باره ما (اهل بیت) در سوره «حم» آیه‌ای است حاکی از اینکه مودت ما را جز مؤمنان پاس نمی‌دارند» سپس آیه مودت را تلاوت نمود. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۳/۹).

خاندان اهل بیت(ع) محبوبان خداوند هستند که باید با تمام وجود به آنها محبت ورزید و آنان را در فهم دین و کتاب خدا و عمل به آن مرجع علمی و عملی خود قرار داد. علی(ع) به حارث همدانی می‌نویسد: «وَقَرَّ اللَّهُ وَ أَحَبَّ أَجْيَاءَهُ» (نامه/۶۹) یعنی خدا را گرامی دار و دوستان خدا را دوست. کسی که اندک تأملی در متون وحیانی داشته باشد درمی‌یابد که محبوب‌تر از پیامبر و اهل بیت نزد خدا وجود ندارد. در خطبه ۱۰۹ حضرت می‌فرماید: «نَاصِرُنَا وَ مُجِبْنَا يَنْتَظِرُ الرَّحْمَةَ».

عالم زیدی مذهب، علامه الهادی بن الوزیر (۸۲۲ ق) تفسیر دلکشی از لقب «بعسوب‌الدین» امیرالمؤمنین دارد:

«بعسوب در لغت به معنا فرمانده زنبوران عسل است. او جلوی در کندو می‌ایستد و فقط به زنبورهایی اجازه ورود می‌دهد که بوی عطر گل بدهند. آن حضرت هم در روز محشر کنار حوض می‌ایستد و فقط کسی را سیراب می‌کند که رایحه محبتش را بدهند.»

(الوزیر، ۱۴۲۹: ۲۸۵-۲۸۶)

رسول خدا(ص) فرموده است: «حُبِّي وَ حُبُّ أَهْلِ بَيْتِي نَافِعٌ فِي سَبْعَةِ مَوَاطِنَ أَهْوَالُهُنَّ عَظِيمَةٌ عِنْدَ الْوَفَاةِ وَ فِي الْقَبْرِ وَ عِنْدَ التُّشُورِ وَ عِنْدَ الْكُتَابِ وَ عِنْدَ الْحِسَابِ وَ عِنْدَ الْمِيزَانِ وَ عِنْدَ الصِّرَاطِ»^۲ (صدوق، ۱۳۷۶: ۱۰).

پس شفاعت، حقیقتی است که از دنیا باید با خود ببریم. «إِنَّمَا هِيَ أَعْمَالُكُمْ تَرَدُّ إِلَيْكُمْ» (کاشانی، ۱۴۲۳: ۱۰۷۸/۲). به تعبیر علامه حسن‌زاده آملی بذر عمل در اینجا کاشته می‌شود و در آن سوی برداشت می‌شود. شیعه و سنی در جوامع روایی از پیامبر گرامی اسلام(ص) روایت کرده‌اند: «الدنيا مزرعة الاخرة» دنیا محل زرع و آخرت محل برداشت است (حسن‌زاده آملی، ۱۳۸۶: ۳۲۴/۱). در نتیجه، شفاعت ظهور بذری است که در دنیا با استحکام بخشیدن به ربط وجودی خود با برخی مقربان و محبوبان الهی کاشته‌ایم.

نتیجه‌گیری

در این مقاله با تکیه بر سخنان امام علی(ع) در نهج البلاغه به مسئله شفاعت پرداختیم. شفاعت نقشی برجسته در آیات قرآن و روایات و متون اسلامی دارد و با «تجسم اعمال» که یکی از قواعد مهم عرفانی است مرتبط است. علی(ع) در نهج البلاغه (در مقام ثقل ثانی در فهم اسلام) به رستگاری در آخرت به واسطه عمل صالح تأکید بسیار می‌ورزد. عمل صالح از مجرای دو ساحت اعمال قلبی و قلبی ظهور و بروز دارد. قیامت که روز ظهور سرائر و حقایق است مجلای تجلیات مطلق اعمال (بدنی و قلبی) قرار می‌گیرد. گروهی با غفلت از ارزش اعمال قلبی گمان کرده‌اند که تنها اعمال بدنی در قیامت سنجیده می‌شوند؛ حال آنکه اعمالی مانند

۱. «آنکه ما را یاری دهد و دوست بدارد، سزاوار است که منتظر رحمت خداوندی باشد.» (همان، ۲۱۳).

۲. «محبت بمن و اهل‌بیتم در هفت موطن از موطن شدید قیامت مفید است. هنگام مرگ و در قبر و هنگام رستاخیز و هنگام دادن نامه عمل و هنگام محاسبه و هنگام سنجش اعمال و هنگام عبور از صراط.»

محبت و نفرت و مانند آن که در قلب انسانی نهفته‌اند وقتی با تار و پود قلب آدمی گره می‌خورند و به صورت اعتقاد قلبی درمی‌آیند در فردای قیامت مورد ثواب و عقاب قرار می‌گیرند. شفاعت، همان محبت مندرج در قلب به مراد و محبوب است که در آخرت - بنابر منطبق قویم تجسم اعمال - ظهور می‌کند؛ بنابراین، بیان شفاعت نه مستلزم ظلم الهی و تبعیض از جانب خداوند است و نه اعتقاد به آن موجب تجری در گناه می‌شود؛ بلکه شفاعت، حقیقتی است که انسان با خود از دنیا می‌برد و عملی قلبی است که باطنش در سرای دیگر در سیمای شفاعت تجلی می‌کند.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۷۶). ترجمه محمد مهدی فولادوند، تهران: دارالقرآن الکریم.
- نهج البلاغه (۱۳۷۷). ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
- صحیفه سجادیه (۱۳۷۵)، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: سروش.
- کتاب مقدس (۱۳۸۰). ترجمه فاضل خان همدانی، ویلیام گین، هنری مرتن، تهران: اساطیر.
- اوستا (۱۳۸۲). گزارش و پژوهش جلیل دوست خواه، تهران: انتشارات مروارید.
- آملی، محمدتقی (۱۳۸۴). حیات جاوید، تهران: مرتضوی.
- ابن ابی الحدید، ابو حامد عزالدین (۱۴۱۸ ق). شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد عبدالکریم النمری، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق) (۱۳۷۶). الامالی، تهران: کتابچی.
- ----- (۱۳۹۸). التوحید، صححه و غلق علیه: هاشم حسینی الطهرانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ----- (۱۳۶۲). الخصال، صححه و غلق علیه: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ----- (۱۳۸۵). علل الشرائع، قم: مکتبه الداوری المکتبه الحیدریه.
- ابن عربی، محی الدین (۱۴۱۸ ق). الفتوحات المکیه، ترجمه و تحقیق: عثمان یحیی و ابراهیم مذکور، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- العکبری، محمد بن النعمان (۱۳۶۷ ق). اوائل المقالات فی المناهب و المختارات، لها مقدمة و علیها تعليقات بقلم: العلامة الشیخ فضل الله الزنجانی، تبریز: مکتبه حقیقت.
- الوزیر، سیدهادی بن ابراهیم (۱۴۲۹). البروج فی اسماء امیرالمؤمنین علیه السلام، محقق: شیخ محمد اسلامی یزدی، تهران: منشورات جامعه الادیان و المناهب.
- ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم (۱۴۲۶). لسان العرب، بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
- بحرانی، کمال الدین میثم (۱۴۲۸). شرح نهج البلاغه، قم: دارالحیب.
- حسن زاده آملی، حسن (۱۳۸۲). دروس اشارات و تنبیهات نمط هشتم، به اهتمام صادق حسن زاده، قم: کتابسرای اشراق.
- ----- (۱۳۸۳). دروس شرح اشارات نمط نهم، به اهتمام صادق حسن زاده، قم: کتابسرای اشراق.
- ----- (۱۳۸۶). مآثر آثار، تدوین: داود صمدی آملی، قم: الف لام میم.
- حکیمی، محمدرضا (۱۳۸۶). کلام جاودانه، تهران: دلیل ما.
- حیدری، سیدکمال (۱۳۹۲). شفاعت، ترجمه سید محمدحسین میرلوحی، بازنگری دکتر مسعود فکری، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- خویی، حبیب الله (۱۴۳۴). منهاج البراعه، بیروت: دارالمحججه البیضا.
- شجاعی، محمد (۱۳۶۸). مقالات، تهران: سروش.

- شیرازی، صدرالدین محمد (۱۴۱۰). اسفار، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۵ ق). المیزان فی تفسیر القرآن، طهران: مطبعة الحیدری.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، طهران: ناصر خسرو.
- عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۸۳). منطق الطیر، مقدمه، تصحیح و تعلیقات: محمدرضا شفیعی کدکنی، طهران: سخن.
- علامه حلی، ابومنصور جمال الدین (۱۴۰۷ ق). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، تحقیق و تعلیق: آیت الله علامه حسن حسن زاده آملی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰). تفسیر العیاشی، سید هاشم رسولی محلاتی، طهران: المطبعة العلمیه.
- فیض کاشانی، ملا محسن (۱۴۲۳ ق). علم البقین، محقق: محسن بیدارفر، قم: بیدار.
- ----- (۱۳۸۳). المحجة البيضاء، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- قشیری، عبدالکریم بن هوازن (۲۰۰۰ م). لطائف الاشارات (تفسیر صوفی کامل للقرآن الکریم)، قاهره: الهيئة المصریة العامة للكتاب.
- قونوی، صدرالدین (۱۳۷۴). مفتاح الغیب و شرحه مصباح الانس، صححه و قدّم له: محمد خواجوی، طهران: مولی.
- قمی، عباس (۱۴۱۴ ق). سفینه البحار، قم: اسوه.
- ----- (۱۳۷۲). مفاتیح الجنان، ترجمه موسوی دامغانی، طهران: انتشارات پیام آزادی.
- قیصری، داوود (۱۳۷۵). شرح فصوص الحکم، به کوشش سید جلال الدین آشتیانی، طهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- کاشانی، ملا فتح الله (۱۳۶۶). تنبیه العاقلین و تذکرة العارفين، طهران: شرکت انتشارات میقات.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۲۹ ق). الکافی، قم: دارالحديث.
- لاهیجی، محمد (۱۳۷۷). مفاتیح الاعجاز فی شرح گلشن راز، به کوشش کیوان سمیعی، طهران: زوار.
- محمدی فام، حسین (۱۳۹۷). قرآن بسندگی، طهران: انتشارات دارالاعلام لمدرسة اهل البيت (ع).
- مدنی شیرازی، سیدعلی خان (۱۳۹۸). بوستان سالکان در شرح صحیفه سرور ساجدان، ترجمه حسین صابری، مشهد: آستان قدس رضوی.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۳). مصباح الشریعه، قم: انتشارات قلم.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه، طهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ----- (۱۳۷۹). عرفان اسلامی (شرحی جامع بر صحیفه سجادیه)، قم: انتشارات امام علی بن ابی طالب.
- ملک زاده، محمد (۱۴۰۱). جریان شبه سلفی در ایران، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مولانا، جلال الدین محمد (۱۳۱۵-۱۳۱۹). مثنوی معنوی، به تصحیح و مقابله و همت محمد رضانی (کلاله خاور) طهران: چاپخانه خاور.
- ----- (۱۳۶۳). کلیات شمس، با تصحیحات و حواشی بدیع الزمان فروزانفر، طهران: دانشگاه طهران.